

Володимир МАСЛІЙЧУК (Харків)

ІЛЛЯ ІВАНОВИЧ КВІТКА – МАЛОЗНАНИЙ ІСТОРИК КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

Українська історіографія кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. стає останніми часами популярною тематикою для пропозицій думок і поглядів як стосовно генези української історичної науки, так, власне, і початків формування модерної української нації¹. Хоча сучасні праці з даного питання закінчуються висловленням сподівань на подальші, детальніші дослідження². Усе це дає змогу констатувати факт актуалізації проблем української інтелектуальної історії³ згаданої доби в середовищі науковців.

Характеристики української історіографії кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. – одна з найскладніших проблем в історії України того часу. Аналізуючи твори тієї доби,

¹ Бібліографічний огляд видань з української історіографії зайняв би чимало позицій, наведемо тут вже певною мірою хрестоматійні *Кравченко В. В.* Нариси української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). – Харків, 1996; див., крім цього, цікавий історіографічний огляд *Портнова Т. В.* Еволюція образу малоросійської історичної науки другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст. в українській історіографії // Дніпропетровський історико-археологічний збірник (далі – ДІАЗ). – Дніпропетровськ 2001. – Вип. 2. – С. 20–27; див. також програмову статтю: *Козут З.* Формування української національної історіографії // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 2: ХХ ст. – С. 4–5; крім цього, вагому збірку праць: *Козут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України – К., 2004; тощо. Щодо української історіографії кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. й формування модерної української нації див.: *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття – К., 2000. – С. 26–27.

² *Кравченко В. В.* Нариси української історіографії... – С. 293. Дніпропетровський історик О. Журба пропонує навіть кілька “підходів” для подальшого вивчення української історіографії початку ХІХ ст. (*Журба О. І.* Михайло Єгорович Марков: росіянин на полі малоросійської історіографії початку ХІХ ст. // ДІАЗ. – Вип. 2. – С. 87–88).

³ Говорячи про “інтелектуальну історію”, ми далекі від думки ототожнювати її з історіографією, як це іноді трапляється. Поняття цієї історичної дисципліни значно ширше й стосується насамперед реконструювання системи мислення певної доби (див.: *Соколова Марина.* Інтелектуальна історія як наукова дисципліна // Збірник Харківського історико-філологічного товариства – Харків, 2003. – Т. 10. – С. 119–124). Система ставлення до речей, уявлень, поза всяким сумнівом формує погляди на минуле, пошуки причинності та істини зумовлені попередніми інтелектуальними надбаннями. Тобто інтелектуальна історія – об’ємний простір для досліджень і узагальнень.

дослідник натрапляє на яскраві елементи європейського Просвітництва⁴, відгомін доказів на дворянство з численними виправданнями й вихваляннями⁵, списки наслідків модернізаційних нововведень російського уряду⁶, патріотичну прив'язаність до річпосполитських “шляхетських вольностей”⁷, нарешті, моралізаторські настанови консервативного мислення “доброї справедливої старовини” щодо “новизни”, яка нищить правильні традиційні звичаї. Кількість підходів, різноплановість прочитань створюють образ цієї історіографії як надто суперечливого явища, що важко піддається систематизації та втисненню в певні рамки⁸.

Суперечливість підсилюється й питанням впливу і поширення думок історіописців тієї доби. Залишені переважно в рукописах історичні твори того часу були “відкриті” науковому загалу ближче до середини XIX ст. У зв'язку з чим можемо говорити про їхній слабкий вплив через непоширеність на сучасника⁹, обмеженість кола читачів, значну компілятивність.

Осердям цієї історіографії була історія “Малоросії”, себто Гетьманщини, із зрозумілих причин – наявності державних установ і розвитку бюрократичних

⁴ Візьмімо як приклад знані “Записки” Я. Марковича (*Маркович Я. Записки о Малороссии, ея жителей и произведений* – СПб., 1798) чи несамовіті за патосом спомини Г. Винського (*Винский Г. Мое время*. – Петроград, 1915) тощо.

⁵ Доволі цікавою щодо легітимізації свого становища “малоросійським шляхетством” є рукописна збірка “Книга о дворянахъ и старыхъ малоросійскихъ чинахъ”, яка переховується в рукописному відділі Харківської центральної наукової бібліотеки (далі – РВ ХЦНБ), шифр 327, 434 с.

⁶ Такими “модернізаторами”, що вітають зміни й нововведення російського уряду, виразно виступають О. Шафонський, О. Рігельман ([*Шафонский А.*] Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаніемъ Малыя Россіи из частей коей оное намѣстничество составлено, сочиненное Дѣйствительнымъ статскимъ советникомъ и кавалеромъ Афанасіемъ Шафонскимъ съ четьрьма географическими картами в Черниговѣ, 1786 года – К., 1851; *Ригельман А.* Літописна оповідь про Малу Росію... (Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа они происхождение свое имеют и по каким случаям они сейчас при своих местах обитают). – К., 1995). Власне, докази на дворянство вже є явищем модернізаційним, створення добре керованої держави у XVIII ст. вимагало чіткого розподілу прав між станами. Стаючи частиною загальноросійського дворянства з визнанням власних, але ж заслужених колись предками прав на благородство малоросійське шляхетство часто прагнуло не закріпити ту старовину а стати частиною благородного стану.

⁷ У цьому разі цілковитосолідаризуємося з Наталією Шліхтою про дану направленість відомої знакової “Історії Русів” (Див.: *Шліхта Н.* Елементи річпосполитської ідеології та політичної риторики в “Історії Русів” // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 5–23).

⁸ Йдеться про неможливість втиснення історіографії кінця XVIII – початку XIX ст. лише в рамки Просвітництва й просвітницьких течій. (Див., зокрема: *Шліхта Н.* Елементи... – С. 6, 22–23).

⁹ Хоча дане твердження можна дещо оскаржити. Йдеться про твердження Й. Г. Коля, мандрівника повз Слобожанщину та “Малоросію” 1838 р. Мандрівник наголошує на патріотизмі місцевого дворянства, розповсюдження серед місцевої еліти історичних праць, ось що він пише про “Історію Русів”: “Із недрукованих історичних писань Малоросії найшанованіше й найважливіше укладене Кониським (Kaniewsky), воронезьким єпископом У ньому йдеться про історію з найдавніших часів до Катерини. Воно найвірніше й гарно написане й при цьому таке вільнодумне, що ніколи не зможе потрапити до друку Однак при тому звісно, особливо також і через те, що складене воно малоруською мовою, але ж

інституцій, існування козацької еліти, яка повсякчас наголошувала на своїй значущості, правах і вольностях, аби зберегти й примножити власні володіння, підняти власний соціальний статус. Ця історія вабила не лише місцеве дворянство, й шанувальників старовини, що мешкали на сусідніх територіях і були втягнуті в потужну риторику нащадків гетьманських старшин. У цьому разі досить важливим є зацікавлення минулим на Слобідській Україні, території колишніх Слобідських полків, непідвладних гетьманові. Легітимізація власних прав поєднувала гетьманське та слобідське дворянство¹⁰, стирання певних політичних та соціальних меж сприяло усвідомленню єдності регіонів¹¹.

Однак задля реконструкції системи мислення, особливостей та підстав тих чи інакших поглядів на минуле потрібна чи, скоріше, необхідна низка досліджень із соціальної історії та історичної антропології, треба дослідити життя й побут “малоросійського” й “слобідського” дворянства, ставлення представників цього прошарку до влади, права, обов’язку, гонору, інших важливих настанов, без яких годі висвітлити й проаналізувати історичні погляди¹². Нарешті, слід зупинитися на такій важливій складовій тогочасних уявлень про минуле, як генеалогія (основа

і розповсюджений цей здебільшого шанований і улюблений твір в багатьох списках (Abschriften) у цілій країні. Немає жодного повіту (Disktrickte) в Малоросії, в якому у всякому маєтку не зберігався б екземпляр “Історії” Кониського”. Див.: *Kohl J.-G. Reisen im Inneren von Russland und Polen.* – Leipzig; Dresden 1841. – Theil II. Die Ukraine, Kleinrussland. – S. 320–321.

¹⁰ Свідченням розповсюдження праць з історії Гетьманщини серед слобідського українського дворянства, яке також виводило частково свою шляхетську легітимізацію з малоросійського минулого є захоплення відомого російського поета К. Рилєєва українською історією. Захоплення поета пов’язане з перебуванням у маєтку його майбутніх сватів Тев’яшових, нащадків полковницької родини найсхіднішого (і з найбільшими російськими впливами) Острогозького слобідського полку (Див.: *Рылеев К. Ф. Полн. собр. соч.* – М.; Л, 1934. – С. 38, 441, 594; *Маслов В. И. Литературная деятельность К. Ф. Рылеева.* – К., 1912. – С. 67–72, 258–261). Вагомий той факт, що за етнічним походженням родоначальника – Івана Тев’яшова – Тев’яшови були “великорусами”, але виразно ототожнювали себе з місцевою старшиною й річпосполитськими цінностями.

¹¹ Перекопані – це окрема тема для дослідження. О. Рігельман у своїй праці відзначав, що “Малоросія” й слобідські жителі “отмѣны не имеют” (*Ригельман А. Літописна оповідь...* – С. 747). Свідомо слобідських та малоросійських мешканців поєднував племінник В. Рубана Г. Калиновський у відомій етнографічній розвідці про весільні обряди 1776 р. (Описаніє свадєбныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ Малой Россіи и в Слободской Украинской губерніи також и в Великороссійскихъ слободахъ, поселенныхъ малороссіянами употребляемыхъ сочиненое Григоріємъ Калиновскимъ армейскихъ пехотныхъ полковъ, состоящихъ в Украинской дивизіи прапорщикомъ – СПб., 1776). Автор “Історіи Русовъ” виразно міфологізував взаємини між Гетьманщиною й слобідськими полками, зазначивши, що раніше слобідські полки перебували під владою гетьмана й виокремилися через інтриги своїх полковників (Див.: *Исторія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архiepископа Белорусскаго* – М., 1846. – С. 108, С. 152). Та найвиразніше твердження єдності проглядається в записках Вадима Пассека: “Да! Украина есть чистое произведение Малороссии; слита с нею, сблизена климатом, самою местностью, и доселе сохранила характеристику своего происхождения” (*Путевые записки Вадима.* – М., 1834. – С. 137) тощо.

¹² Так само прикро констатувати досить слабке розроблення біографій тогочасних істориків, брак істотних просопографічних досліджень, за винятком хіба “Людей старої України” О. Оглоблина (*Оглоблин О. Люди старої України* – Мюнхен, 1959).

історичної пам'яті дворянства), на системі родинних і клієнтських зв'язків, корпоративної солідарності й регіонального патріотизму. Не розібравшись у підставах колективного мислення “малоросійського” й “слобідського” дворянства, треба напевно уникати й будь-яких істотних оціночних суджень¹³.

Важливою проблемою в цьому разі постає стосунок між “регіональними” історіографіями колишніх українських козацьких автономій та загальноросійською історіографією. Не можна заперечувати “регіональність” даної історіографії, як і штучність визначення її як української, а не, скажімо, як “малоросійської” чи “слобідської” тощо. Однак суперечності у ставленні до цих питань історіографічного процесу пов'язані зі становленням модерної української національної свідомості. Конструювання національного минулого й синтез національної історії базувалися на попередніх історичних працях саме згаданого періоду. Шлях від “Малоросії” до “України”, від регіонального до національного, від легітимізації до ідеології – процес змін в історичній думці не був чимось винятковим навіть на тлі постання національних історіографій інших країн, які виразно брали для створення свого національного гранд-нарративу регіональні надбання¹⁴.

Попри згадані проблеми дослідження, важливим є висвітлення взаємозв'язків між колишніми козацькими автономіями, поєднання “слобідської” та “малоросійської” історії, нарешті, вивчення персонально “трудів і днів”, творів та життя всякого історика того суперечливого часу. Одним із таких істориків є Ілля Іванович Квітка – постать майже забута й залишена в тіні свого талановитого небожа, класика української літератури Г. Ф. Квітки-Основ'яненка.

* * *

Ілля Квітка належить до числа істориків, чиє життя і творчість дещо обійдені увагою історіографів. Детальну розвідку про цього історика, на основі листування Квітки з І. Ф. Тимковським, 1890 року написав глухівський краєзнавець М. Шугуров. Саме цей дослідник переконливо довів авторство І. Квітки щодо “Записокъ о слободскихъ полкахъ...” (Харків, 1812), висловив низку здогадів про діяльність цього шанувальника старовини. Наприкінці своєї статті М. Шугуров запропонував: “Чи не візьме на себе хтось із харків'ян клопіт зібрати на місці

¹³ З цього приводу без упереджень слід поглянути на творчість О. Шафонського, Я. Марковича, В. Туманського, В. Ломиковського, В. Дзівовича й багатьох інших. Необхідно б укласти довідник щодо цих діячів, що допоможе орієнтації в досить суперечливому розрізненому матеріалі.

¹⁴ Йдеться про загострення уваги доволацького питання, що не зовсім доречно висловив О. Журба про ідейні конструкції “загальноімперського регіоналізму” до становлення української національної археографії, про те що українська археографія та місцеве історіописання не можуть бути реконструйовані “як самодостатній і, тим паче, самоусвідомлений процес через його включеність до територіальних ієрархій загальноросійського історіографічного простору” (*Журба О. І. Становлення української археографії: Люди, ідеї, інституції* – Дніпропетровськ 2003. – С. 258). У даному разі нам ближча думка про ці нюанси українського історичного процесу рецензента зазначеної дисертаційної роботи Ігоря Гирича (*Гирич І. [Рец.] Журба О. І. Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII – XIX століття* – Дніпропетровськ 2003. – 314 с. // Український археографічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 8/9. – С. 729–733).

проживання І. І. Квітки відомості про цього скромного трудівника малоросійської історії?”¹⁵.

Через два роки після статті М. Шугурова, публікуючи записки белгородського єпископа Йоасафа Горленката замітки про рід Горленків про Іллю Квітку як найімовірнішого автора заміток пише вагомий знавець української історіографії початку ХІХ ст. Василь Горленко¹⁶.

Рецепція Квітки в Харкові, місті, де він безпосередньо жив і творив, відбувалася вкрай уповільнено. Про нього як людину побожну та благочинну, а до того ж, що листувалася з Тепловим та Кочубеєм, а отже, займалася й літературою, згадує преосв. Філарет у своїй книзі “Историко-статистическое описание Харьковской епархии”¹⁷. Ґрунтуючись на статті Шугурова та згадці Філарета, про Іллю Квітку як про представника того середовища, трудами якого постав Харківський університет, і як одного з перших слобідських дослідників минулого декілька разів згадує Д. І. Багалій¹⁸.

На жаль, після робіт Д. І. Багалія тривалий час якісь відомості про І. І. Квітку в Харкові вкрай уривчасті, компілятивні, а найчастіше взагалі відсутні, його ж твори приписуються класикові-небожу.

Значний прорив у дослідженні творчості Іллі Квітки зробив сучасний дослідник Олег Журба, що присвятив істориків розділ своєї монографії. Заслуга цього дослідника не лише у висвітленні “історичних та археографічних студій” Іллі Квітки, а й у спробі подати бібліографію праць та археографічних знахідок слобідського історика, найголовніше – у публікації листування Квітки з Тимковським, з додатками копій історичних документів та творів¹⁹. Однак підстави для уявлень про минуле Іллі Квітки залишилися поза увагою дослідника. Основне питання для історіографа, що змушувало історіописця писати так, а не інакше, й саме про це, а не про щось інше, не повністю висвітлене О. Журбою, робота Квітки щодо вшанування пам’яті своїх родичів та дядька Йоасафа Горленка не згадується цим історіографом узагалі. Власне, Квітка зі своїми дослідженнями з історії сусіднього регіону, Малоросії випадає з концепції “регіональних” російських археографій та становлення української національної історіографії О. Журби, що викликала нині жваві дискусії. Намагаючись уникнути

¹⁵ Шугуровъ Н. Илья Иванович Квитка – неизвестный писатель конца прошлого и начала текущего столетия // Киевская старина. – 1890. – № 3. – С. 453.

¹⁶ Записки Иоасафа Горленка епископа белгородского и старинные заметки о родѣ Горленкоѣ. Сообщ. В. П. Горленко // Чтенія в Историческомъ обществе Нестора-летописца – К., 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. 86.

¹⁷ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1857. – Отд. 2. – Стб. 132.

¹⁸ Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского императорского университета По неизданным источникам – Харьков, 1895. – Т. 1. – С. 30; див.: Багалей Д. И. Исторические повести и статьи Г. Ф. Квитки // Заметки, материалы и статьи по истории Слободской Украины – Харьков, 1895. – С. 38; див. також Багалій Д. І. Історіографічний вступ до “Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті” // Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Харків, 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України – С. 258–260, 264.

¹⁹ Журба О. І. Становлення... – С. 120–137, 281–299.

істотних проблем “становлення”, “генезису”, “виникнення”, скажемо, що Квітка слабо вписується в контекст вузькорегіонального дослідника минулого.

Виявлені нами архівні документи дозволяють розширити уявлення про цього історика, виразніше окреслити питання легітимізації слобідсько-українським дворянством своїх прав і, нарешті, що головне, зробити певний внесок у розробку української інтелектуальної історії початку XIX ст.

* * *

Родина та її вплив

Ілля Іванович Квітка походив з однієї із найславетніших та “олігархічних” родин козацьких старшин Харківського слобідського полку. Одразу слід наголосити: саме родинне коріння, шляхи затвердження дворянського звання, виправдовування вірності перед царським урядом, пошук шляхетних родоначальників – є провідними чинниками творчості цього історика. Родичі та події, пов’язані з ними, уславлення й пояснення – ось основа писань Квітки. Разом з тим варто помітити певну заглибленість цього історика у старовину, добрі старі традиції, багато в чому спільні зі вченістю бароко, моралізаторськими принципами попередньої літературної доби²⁰.

Родоначальником Квіток був суддя Харківського полку кінця XVII – початку XVIII ст. Семен Опанасович (Афанасьєв). Про його батька Панаса Ілля Іванович переповідає у своєму творі про Слобідські полки, що буцімто той жив у Гадячі, де був полковником, а із Гадяча його син у 1666 р. переселився до Харкова²¹. Цей переказ доволі вірогідний з огляду на переселенські біографії слобідських старшин²². Суддя уславився даруванням книжок Курязькому монастиреві²³. Крім того, з невідомого нам зв’язку, він був шуряком полковника Федора Донець-Захаржевського. Саме цей діяльний родоначальник почав збирати маєтності довкола Харкова та Золочева, що стали базою для подальшого збагачення роду²⁴.

²⁰ Тут слід відмітити значний вплив барокового мислення на творчість уже неодноразово згаданого племінника Іллі Квітки – Г. Ф. Квітки-Основ’яненка. Про це див.: *Ушкалов Л.* Традиції українського бароко у творчості Григорія Квітки-Основ’яненка // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства* – Т. 9. – С. 53–76.

²¹ [Квітка] *Записки о слободских полках с начала их поселения по 1766 год* – Харьков, 1812. – С. 77. Тут йдеться про те, що Панас Квітка під час царювання Олексія Михайловича вийшов “із шляхетства польского” із “Польського королівства” й вступив у російське підданство, служив у Гадяцькому полку полковником Головце, що гадяцького полковника Панаса нам не вдалося виявити. Хоча преосв. Філарет, користуючись щоденником батька історика Івана Григоровича Квітки, наводить родовід, зазначаючи, що Семен Опанасович народився “на тогочасній Україні”, за Дніпром, у славному “козацькому городі” Умані (*Філарет. Историко-статистическое описание... – Отд. 1. – С. 50*).

²² Перші згадки про Семена Опанасовича як полкового суддю датуються лише 1697 р. (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). – Ф. XXIX. – Спр. 151. – Арк. 317). Кар’єрне зростання Семена Опанасовича пов’язане з полковництвом Федора Донець-Захаржевського (1690–1706).

²³ Про це див.: *Філарет. Историко-статистическое описание... – Отд. 1. – Стб. 64*.

²⁴ Деталі про цього діяча: *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706. – Харків, 1999. – С. 60.

З-поміж синів Семена Опанасовича на початку XVIII ст. вирізнявся полковий писар Харківського полку Григорій, який уже починає підписуватися подвійним прізвищем “Квітка-Афанасьєв”²⁵. Григорій Семенович Квітка здійснив блискучу кар’єру, в 1712 р. він уже осавул, а через рік обраний старшиною на харківське полковництво. У час управління Харківським полком Григорія Квітки розквітає старшинська корпорація, утверджуються дещо притлумлені у попередні роки річпосполитські цінності, а через участь слобідських та “малоросійських” старшин у Гилянських походах пожвавлюються зв’язки зі старшиною Гетьманщини. Цей харківський полковник був одружений з донькою вихідця з Волині Яреми Красновського (Красовського), полтавського мешканця; опріч усього, Григорій Квітка прагнув поріднити свій рід з провідними родами Слобідських полків та Гетьманщини, одружуючи своїх дітей із представниками знатних сімей²⁶. Вирішальним же для творчості Іллі Квітки стало одруження сина полковника, Івана Григоровича з Параскевою Андріївною Горленко донькою командира козаків у Гилянському поході, онукою відомого мазепинця Дмитра Горленка²⁷.

Іван Григорович Квітка – батько історика, старший полковницький син – зробив також блискучу кар’єру вже визначену походженням. Народився він орієнтовно 1706 р.²⁸, службу почав 1716 р. (десятилітнім)²⁹. Був підпрапорним, напевно брав участь у Гилянських походах, де і був засватаний з “Горленчихою”. 1732 р. – валківський сотник, що, однак, мешкав у Харкові; у тому ж році став полковим обозним, найближчим посадовцем до полковника. 1733 р. вирушив із загоном слобідських козаків на війну до Польщі. Реформування Слобідських

²⁵ Про перипетії доколагерба і прізвища Квіток див.: *Маслійчук В. Л.* “Шляхетськість” слобідсько-українських козацьких старшин другої половини XVII – XVIII ст. (Ономастика, геральдика, “генеалогія”) // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка – Львів, 2000. – Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 236–246.* Крім того, про Григорія Квітку ми готуємо окрему біографічну довідку в рамках “Матеріалів до словника «Козацька старшина Харківського слобідського полку»”.

²⁶ Генеалогія Квіток детально не розроблена, це підстава для подальших істотних студій. Відомості, що подає російський генеалог Лобанов-Ростовський (*Русская родословная книга. – СПб., 1895. – Т. 1. – С. 261–262, 445–447*), не повні. Зокрема, Г. Квітка оженив свого сина Романа на доньці покійного харківського полковника Федора Донець-Захаржевського (*Филарет. Историко-статистическое описание... – Отд. 1. – Стб. 49*), звідки, напевно, у Квіток і маєтність Ф. Донця – Основа. Доньку Марфу харківський полковник віддав за гетьманського старшину Василя Гамалію (*Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1. – С. 242*) тощо.

²⁷ Про діяльність мазепинців та Д. Горленка див. найсучаснішу й вже, напевно, хрестоматійну працю: *Субтельний Орест.* Мазепинці. – К., 1994; про Горленків Святитель Іоасаф Горленко єпископ бѣлгородский и обоянский. Материалы для биографии, собранные и изданные князем Н. Д. Жеваховым – К., 1907. – Ч. 1: Предки святителя Іоасафа; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 43–47.

²⁸ У 1732 р. І. Г. Квітці було 26 років. Див.: *Багалеї Д. И., Миллеръ Д. П.* Історія города Харькова за 250 летъ его существования – Харьковъ, 1905. – Т. 1. – С. 65.

²⁹ Власне атестат І. Г. Квітки див.: НБУВ ІР. – Ф. XXIX. – Спр. 8. – Арк. 65–66; цікаво, що точно не можемо сказати нічого про освіту І. Г. Квітки, розпочатарано службане свідчить про відсутність навчання у цей час грамоти.

полків князем Олексієм Шаховським завдало істотного удару і кар'єристичним міркуванням, і власне старшинському гонору Квітки: 1734 р. на богомільлі в Києві помер його батько, харківський полковник Григорій Семенович Квітка-Афанасьєв, за умовами традиційних відносин посаду полковника мав успадкувати саме Іван Григорович – старший син, полковий обозний, який відзначився у Польському поході. Однак російський управлінець вирішив інакше. Полковницький уряд було віддано “чужому” для Харківського полку – Степану Тев'яшову, сину острогзького полковника. Попри те, Іван Квітка виявив старання й упродовж другої половини 1730-х рр. споряджав козаків та створену в Харківському полку регулярну роту, себто підтримував нововведення. Брав участь у Кримських походах. Реформи однак ще істотно вдарили по Квітці. 22 грудня 1737 р. його все ж призначили полковником, але на ваканс-посаду, тобто конкретного уряду не дали. Лише у листопаді 1743 р. його призначено полковником Ізюмського полку – полку, де у Квіток не було маєтностей, широкого кола родичів і опертя на старшинську корпорацію. На відсутність маєтностей та підтримки і скаржився І. Г. Квітка³⁰. Крім усього, наплив російських поміщиків у Слобідські полки під час реформування Шаховського завдав шкоди маєтностям Квіток, зокрема слобідці Артемівці, забраний незаконно російським управлінцем, князем Микитою Григоровичем Трубецьким³¹. Саме тому скасування низки новацій Шаховського початок царювання Єлизавети Петрівни Іван Квітка сприйняв дуже позитивно. У серпні 1744 р. імператриця разом із сином Петром та невісткою Катериною вирішила відвідати Київ. Представники Слобідських полків разом із Іваном Квіткою зустріли імператорський почет на кордоні “Малоросії”, поблизу Сівська. 4 серпня 1744 р. Квітка був допущений зі старшинами до імператриці³². Однак, ще будучи не старим, залишивши багато дітей³³, на початку лютого 1751 р. Іван Квітка помер³⁴. Характеристику цієї особи (а життя батька мало вплив на зображення минулого Квіткою) доповнює важлива деталь – Іван Григорович Квітка вів “Щоденник”, чи, як тоді називали, “Літопись”, куди заніс багато цікавих відомостей, незважаючи на те, що цей твір не вцілів, його можна бодай частково реконструювати завдяки випискам та згадкам у нащадків³⁵.

³⁰ НБУВ ІР. – Ф. ХХІХ. – Спр. 8. – Арк. 66зв. Тут Квітка скаржиться, що у нього в Ізюмському полку не те що маєтностей, але навіть “жилого двора немає”. У той же час у Харківському полку Квітку підтримували окремі впливові старшини, зокрема, його приятель, суддя Іван Григорович Ковалевський (див.: НБУВ ІР. – Ф. ХХІХ. – Спр. 8. – Арк. 13–14).

³¹ Про це оповідає сам Квітка та його родичі у “Щоденнику” (“Літописі”). Див.: Багалей Д. И. Извлечения Преосвященного Филарета Харьковского из фамильных записок Квиток – С. 4, 6.

³² Цей сюжет дбайливо переповідає сам Ілля Квітка в “Запискахъ слободскихъ полкахъ” (Харків, 1812. – С. 61–63).

³³ Лобанов-Ростовський, чий дані неповні, говорить про синів полковника Григорія Василя, Івана, Олександра, Федора, Іллю (Русская родословная книга. – СПб., 1895. – Т. 1. – С. 446).

³⁴ Івана Квітку відспівували в харківському Успенському соборі 16 лютого 1751 р. (Филаретъ. Историко-статистическое описание... – Отд. 1. – Стб. 11).

³⁵ Багато відомостей для своїх “Записок о слободских полках” з цього Щоденника взяв сам Ілля Квітка; сюжет для оповідання “Пані Сотниківна” з цитатою Г. Ф. Квітки-

Продовжував “Щоденник” старший брат Іллі Квітки, Іван³⁶. Отже, визнання потреби фіксації подій, певної їх оцінки було притаманне родині Квіток, що справило в подальшому неабиякий вплив на історика.

Але не менше значення для історичних писань Іллі Квітки мав материнський бік його родоводу Параскева Андріївна Горленко залишилася 1751 р. без чоловіка, з кількома малолітніми дітьми. Значну допомогу у вихованні дітей надав її брат белгородський єпископ Йоасаф Горленко³⁷. Саме він за спогадами Іллі

Основ'яненка (див.: *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Збір. творів: У 7 т. – К., 1979. – Т. 4. – С. 320). Використовували “Літопись” Квіток і наступні історики слобідських полків Амвросій Метлинський, Ізмаїл Срезневський, преосв. Філарет (*Метлинский А. Л.* Материалы к истории Малороссии // Прибавление к Харьковским губернским ведомостям – 1840. – № 9. – С. 94; *Срезневский И. И.* Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию – Харьков, 1883. – С. 8; Извлечения Преосвященного Филарета Харьковского из фамильных записок Квиток (окрема відбитка без року і місця, основна публікація Д. І. Багалія в “Харьковском сборнике” (Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 189–195)). Певну характеристику цьому твору дає В. Пассек, зазначаючи, що розпочато його 1706 р. й закінчено 1788 р.; своїм знайомством з “Літописом” на початку 30-х років XIX ст. Пассек завдячує племіннику І. І. Квітки, А. Ф. Квітці (Путевые записки... – С. 83, 102, 111). Тобто даний твір авторства в основному Івана Григоровича Івана Івановича Квіток мав вагомий вплив на зображення минулого зі своїми симпатіями та антипатіями. Знову ж про авторство судимо лише за виписками, але не слід забувати, що за цитуванням Іллі Квітки щодо власного родоводу чи за згадкою у Філарета про “волоське правління” у слобідських полках 1712–1713 рр. (*Филаретъ.* Историко-статистическое описание... – Отд. 2. – Стб. 68) події “Літописи” починаються ще з початку XVIII ст. Тобто цілком ймовірно, що першим автором твору був тодішній харківський писар, а потім полковник Григорій Семенович Квітка.

³⁶ Извлечения Преосвященного Филарета Харьковского из фамильных записок Квиток – С. 6. Цікава згадка у цій розповіді про поїздку чотирнадцятилітнього Івана Івановича Квітки до Москви “при учителі моєму Афанасію Савиче Острогорскомъ”.

³⁷ Про Йоасафа Горленка існує багато літератури (див.: Українські письменники. Біобібліографічний словник – К., 1960. – Т. 1: Давня українська література (XI–XVIII ст.ст.) – С. 293–296). Вагомий бароковий письменник, блискучий проповідник та керівник Белгородської єпархії, переважно з українськими парафіями, Йоасаф втілював у собі контрверсії своєї доби, то наказуючи палити й кидати в річки книжки староукраїнського лаврського та львівського друків, себто проводячи московську церковну політику, то нестримно люблячи й заохочуючи український спів. Крім цього, після смерті преосвященного постала проблема його канонізації. Ставлення російського просвітницького середовища до цього діяча і подій доволяло його канонізації блискуче відобразив у своїх подорожніх записках академік В. Зуєв, проїжджаючи повз Белгород 1782 р.: “Лет за тридцать был здесь Архиепископ по прозванию Горлянка известный в Троицком Сергиевом и Александро-Невском монастыре, где он был архимандритом и ректором, которой в бытность свою в Белгороде заложил и великолепный собор, под которым приготовил как для себя, так и для других своих наследователей если скончаются погреб. Трое из них, как сказывают погребены в оном, и он один, уже 28 лет, как лежит нетленен. И справедливо, все тело, так как и платье и гроб, в которых он был положең нимало не повредились, выключая что уже не так новы как были. Лице немного почернело и видно от сырости заплесневело... Такая чрез толь длительное время нетленность произвела в народе особое почитание, которое простерлось даже до того, что начали служить уже и молебны, однако разумный нынешний преосвященный Аггей ограничил народное усердие, приказав петь одни только панихиды.

Квітки мав на нього, тоді ще хлопчика, великий вплив. Побожність, моралізаторство, скромне, навіть схимницьке, життя – усе це, напевно, виніс Квітка із проповідей дядька. З тих часів – і зберігання дядькових рукописів і певна популяризація його творчості. Але не лише це важливо для характеристики впливу родини на історичні погляди Іллі Квітки. За материною лінією, як уже зазначалося, прадід історика перейшов разом із гетьманом Мазепою на бік Карла XII, а за кілька років повернувся, визнавши провину, до Гетьманщини, у підданство до Петра I. Родина Горленків викликала підозру у царського уряду, вважалася зрадницькою, Горленкам істотно заважали в кар’єрному зростанні, набутті маєтностей тощо³⁸. Належачи по лінії матері до Горленків Ілля Квітка успадкував їх комплексі шляхомапеляції до історії “Малоросії”, роду Горленків життя преосв. Йоасафа намагався виправдати й себе, подолати непевність перед російською короною.

Наостанок, говорячи про визначальні родинні впливи на історичні погляди Квітки, слід зважити на осередок писання як Іллі, так і Григорія Квіток – маєток Основа. Знаходячись дещо осторонь, але поруч губернського міста, Основа на початку XIX ст. перетворилася в певне “культурне гніздо” поблизу Харкова. Це маєток, де була бібліотека, зберігалася чимало рукописів. Окрім згаданого “Щоденника” Квіток та творів превелебного Йоасафа Горленка у цій бібліотеці знаходилася низка невідомих нам рукописів з історії “Малоросії” (Ілля Квітка навіть прагнув скласти “Журнал” подій до Богдана Хмельницького³⁹), частина т. зв. “Чугуївського листування” (діловодства чугуївського воєводи другої половини XVII ст.), якою володів Г. Ф. Квітка-Основ’яненко⁴⁰. Однак не менший вплив на творчість історика мали власне його життя і та доба, в якій випало йому жити й писати.

Біографія Іллі Квітки

Народився Ілля Квітка близько 1745 р.⁴¹. Важливо, що майбутній історик мав старшого на рік брата Федора, з яким розпочинав кар’єру, батька українського

Мне случилось быть у гроба с одним также проезжим, который в малолетстве у него воспитывался; он узнал его совершенно и рассказывал мне много смешного как он с ним по ребячеству поступал учении и прочее” (Зув В. Путешественные записки Василья Зуева от С-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году – СПб., 1787. – С. 177).

³⁸ Див. ще про Горленків та їх “виправдання”: [Горленко В.] Записки Йоасафа Горленка // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца – К., 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. 84–87.

³⁹ Про це пише І. І. Квітка у своїх листах до Г. Теплова Див.: Краткое историческое описание... (Прил. 6 с. Письма господь тайных советниковъи кавалеровъ Григ. Николаевича Теплова Семена Васильевича Кочубея и гос-на Квитки). – С. 53; крім цього, важливою здається наявність у Іллі Квітки багатьох документів з історії “Малоросії”, які були свого часу розіслані різним респондентам, див. класифікацію: Журба О. І. Становлення... – С. 134–135.

⁴⁰ Петровъ Н. И. Къ исторіи колонизации Слободской Украины // Киевская старина. – 1888. – № 4. – С. 23–24.

⁴¹ Дату народження можна визначити приблизно по згадках у документах Переписі дворян Харківської округи 1780 р., де зазначено, що Іллі Квітці 35 років (див.: Центральний

класика Г. Квітки-Основ'яненка, відомого “козакофільськими” настроями і приятелюванням з чорноморськими козаками у 80-х роках XVIII ст.⁴². Інший брат Іллі Квітки, Микола, вже 1752 р. був висвячений в монахи Курязького Преображенського монастиря під ім'ям Наркісса; у 1770–1788 рр. він був настоятелем ігуменомцього монастиря, залишив “келійні” записки про Йоасафа Горленка⁴³. Як зазначалося, І. Квітка виховувався у досить великій родині і згодом змушений був ділити з братами родовий маєток.

У 1756 р. Ілля і Федір Квітки за заслуги батька й діда і завдяки сприянню родичів почали службу в Харківському козацькому полку підпрапорними⁴⁴. Під час скасування козацького устрою в 1767 р. Ілля Квітка мав чин ротмістра⁴⁵. Надалі І. І. Квітка у чолобитних та проханнях, згадуючи про свою службу, намагався уникнути згадок про її початок – козацьке “урядування”. Це видно і у чолобитній, і в атестаті Військової колегії І. Квітки 1792 р.⁴⁶. Подальша службова кар'єра історика досить неординарна, насичена частими змінами й перипетіями. Але поруч із цим, саме скасування козацького устрою Слобідських полків багато в чому визначило зацікавлення Квітки минулим. Річ у тім, що зміни зачепили родину Квіток не лише щодо подальшої служби, а насамперед щодо власного статусу Ілля був свідком доведень слобідськими старшинами своєї шляхетськості і вже 1766 р. підписував доказ на право писатися Красовським, а не Краснокутським, свого родича Павла. Йшлося про те, що підпрапорний Павло Краснокутський, як він записаний в реєстрах, має шляхетське походження і прізвище Красовський, а дід його значковий товариш Ярема Красовський, був тестем

державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 139. – Арк. 11), хоча при занесенні Іллі Квітки до Родовідної книги Харківського намісництва 1786 р. зазначено: “Квитка Илия Ивановъ сынъ 40 лѣтъ” (Рукописний відділ Харківської центральної наукової бібліотеки (далі – РВ ХЦНБ). – Родословная книга Харьковскогонаместничества ч. 6 (шифр 752/1470 с.). – Арк. 66).

⁴² Про це див.: *Голобуцький В. О.* Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток степової України наприкінці XVIII ст.) // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1954. – Вип. 4. – С. 134–135, 140.

⁴³ Див.: *Филаретъ.* Историко-статистическое описание... – Отд. 1. – С. 71; про “записки” Наркісса див.: *Лебедевъ А.* Юсаф Горленко епископъ Белгородскій и Обоянскій (с 2 июня 1748 г. до 10 декабря 1754 г.) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьковъ, 1900. – Т. 12. – С. 67. Узагалі родина Квіток була надзвичайно побожною, жінки з цієї родини певний час, зокрема, займали посади в Хорошівському жіночому монастирі під Харковом (*Филаретъ.* Историко-статистическое описание... – Отд. 1. – С. 50, 97).

⁴⁴ ЦДІАК. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 467. – Арк. 263в.

⁴⁵ Зокрема, ротмістром він записаний у відомому списку дворян Харківської провінції 1767 р. Див.: *Багалея Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII ст., собранные в разныхъ архивахъ и редактированные Д. И. Багалеемъ. – Харьковъ, 1886. – Т. 1. – С. 330.

⁴⁶ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. За, 4; див. також *И[лья] К[витка].* Письмо к издателямъ // Украинский вестник. – 1816. – Кн. 2. – С. 178.

харківського полковника Григорія Квітки⁴⁷, саме завдяки сприянню клану Квіток і дядька, згаданого полковника Павло й отримав посаду підпрапорного. Однак після реформи 1764 р. перед старшинами Слобідських полків постала проблема доведення знатності й уникнення запису в нижчі прошарки. Саме тоді Павло Красовський і звернувся до дітей полковника Івана Григоровича Квітки: Григорія, Василя, Івана та Іллі, шляхетськість яких була визнана, і ті довели його справжнє прізвище⁴⁸ і, відповідно, знатне походження.

Після скасування козаччини І. Квітка став сержантом Брянського піхотного полку, 1773 р. він брав участь у поході “на крымской степь”, у цьому ж році І. Квітка став підпоручиком, 10 січня 1774 р. йому надали звання поручика⁴⁹. У 1775 р. Ілля Квітка перебував за службовими обов’язками у Гетьманщині, де дізнався, що таємний радник Г. Теплов, до речі, один з кращих знавців гетьманства, збирає матеріали з історії України. Квітка почав листування з таємним радником через його свояка у Глухові С. Кочубея⁵⁰.

Цивільна служба Квітки значно цікавіша для характеристики його зацікавлення історією. Після відставки з військової служби 1 червня 1780 р. він “определен в Харьковскую верхнюю расправу стряпчим”; 1 жовтня 1783 р. – “по выбору от дворянства в Харьковский уездный суд судиею”.

1785 р. – визначний для дворянства Російської імперії: його пільги та привілеї були затверджені Жалуваною грамотою. Цей законодавчий акт немов підтверджував формування загальноімперського дворянства як окремого стану з визначеними межами і правилами переходу в дворяни представників інших соціальних груп. Нащадки козацької старшини Гетьманщини й Слобожанщини мусили навести низку доказів на право звільнення від подушного податку і володіння маєтностями. Власне, легітимізація свого становища і була чи не головною причиною для перегляду історичних концепцій і зацікавлення старожитностями в середовищі українського дворянства кінця XVIII ст.

Саме у зв’язку з цими подіями і впадає в око наступна посада Квітки – 17 серпня 1786 р. він став “для рассмотрения дворянских доказательств депутатом”. Отже, через руки Квітки проходили десятки (а можливо, й сотні) старожитніх документів з доказами на дворянство, які, звичайно, вплинули на усвідомлення Квіткою минулого Слобідських полків. Однак на тій “історіографічній посаді” історик пробув недовго. 16 грудня 1786 р. Квітка став засідателем у Харківському верхньому суді, а “788го года декабря 16го” теж засідателем у “приказе общественного призрения”, після того, 26 липня 1789 р., йому надали ранг колезького

⁴⁷ Між іншим, цей факт має підтвердження в згаданому “Літописі” Квіток, з якого робив виписки преосв. Філарет: “Отец супруги полковника Квитки, Иеремей Мартинович Красновский жил лет сто, родился на Волыни, был на войнах при гетмане Богдане Хмельницком умер в Полтаве” (*Филаретъ. Историко-статистическое описание... – Отд 1. – С. 50*).

⁴⁸ ЦДІАК України – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 329. – Арк. 1, 4.

⁴⁹ ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 4.

⁵⁰ Краткое историческое описание... (Прил. 6 с. Письма господъ тайныхъ советниковъ и кавалеровъ Григ. Николаевича Теплова, Семена Васильевича Кочубеяи гос-на Квитки). – С. 54.

асесора в “Харьковской палате гражданского суда”, звідки Ілля Іванович вийшов у відставку 8 січня 1791 р.

Посада чиновника в тодішній російській провінції, з невеликим жалуванням і традиційними “взятками”, марудна робота з бюрократичною писаниною, повільне просування по службі – через усе це пройшов І. Квітка, а далі його кар’єра робить несподіваний поворот – він знову починає військову службу 1792 р. його переводять з поручика в капітани, й історик продовжує службу в конвойному регулярному полку. Нарешті 3 грудня 1792 р. йому надають прем’єр-майорський чин, а 1 червня 1793 р. відсталяють від служби.

Така досить неоднозначна кар’єра слугувала підставою для справи про послужний список І. Квітки 1804 р.⁵¹, з якої ми й взяли цю низку подробиць. Головні І. Квітка не досяг значних висот на місцевому рівні, не набув маєтностей, підданих та визнання.

Отже, у середині 90-х років XVIII ст. І. І. Квітка, вийшовши у відставку, мешкав у с. Основі. За спогадами сучасників, жив Квітка дуже самотньо, відвідуючи лише священиків⁵². У 1795 р. І. Квітка передав рукописи свого дядька (Й. Горленка) до бібліотеки харківських духовних училищ (Харківського колегіуму)⁵³. Окрім згаданого листування з Григорієм Тепловим, де вочевидь Квітка надсилав свої зауваження до історії України й копії документів збірка рукописів Й. Горленка супроводжувалася також нотатками історика про рід Горленків та життя преосвященного.

Оглядаючи життєвий шлях Іллі Квітки другої половини XVIII ст., треба зауважити, що він, попри “карколомність кар’єри”, досить типовий для низки місцевих дрібних дворян. Початок служби в козацькому полку з малих літ, стрімка зміна кар’єри після скасування козацького устрою 1764 р., участь у виборах до Комісії для складання нового Уложення, військова та чиновницька служба, доведення дворянства у середині 1780-х рр. та внесення у Родовідну книгу – усі ці “перипетії” пов’язані з надшвидкими модернізаційними та русифікаційними змінами практично у всіх сферах життя тогочасного дворянства. Ці зміни викликали зацікавлення старовиною з низки причин – від доведення власної винятковості і права успадкування маєтностей до заглиблення у стародавні звичаї, побожність та моралізаторство, викликаного новими “чужими” та раціоналізованими відносинами.

Загальні зауваження про історичні погляди Іллі Квітки

Переходячи до розгляду історичних сентенцій історика, слід зауважити, що творів, написаних безпосередньо Квіtkою чи приписаних йому, досить багато. Крім відомостей про рід Горленків⁵⁴, це кілька нарисів з історії “Малоросії”,

⁵¹ ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 3, 3а, 4, 7.

⁵² *Филаретъ*. Историко-статистическое описание... – Отд. 2. – Стб. 132.

⁵³ *Святитель Иоасаф Горленко*... – Ч. 2. – С. 151.

⁵⁴ Увѣдомленіе о собственноручныхъ запискахъ Преосвященнаго Иоасафа Горленка епископа Бѣлгородскаго сысканныхъ по смерти Его 10-го Декабря 1754 года съ приво-сокупленіемъ краткаго описанія о Его фамиліи // *Святитель Иоасаф Горленко*... – С. 159–171.

приписаних історичу М. Шугуровим⁵⁵ та О. Журбою, переважно типові компіляції, підписана самим Квіткою публікація “О Малой России” в “Украинском вестнике”, невеличкі зауваження й роздуми, надіслані до Іллі Тимковського про Виговського, Полуботка, перелік гетьманів до Б. Хмельницького й нотатка про причини звільнення гетьмана К. Розумовського⁵⁶, нарешті “Записки о слободских полках”. Квітка не цурається критичних ремарок – досить цікавими є роздуми про походження Мазепи та власне ситуацію в Гетьманщині початку XVIII ст., які містяться наприкінці рукописів Квітки, що опублікував Й. Бодянський⁵⁷. Важливими є зауваження Квітки щодо часу заснування Білгорода (тепер Белгород Російської Федерації): історик чітко підтримує датування цієї події кінцем XVI ст., не сприймаючи думки про давньоруське походження міста й зважаючи на існування ще одного Білгорода (Дністровського)⁵⁸. Але з огляду на “несамостійність” творів Квітки, про що скажемо нижче, довіряти цим ремаркам, як і авторству Квітки щодо “Кратких описаний...”, не слід⁵⁹, однак напевно Квітка тексти переписував і в них втручався.

Окрім усього, Квітка надає певного значення матеріальним знахідкам та архівним документам, що у пізніші часи отримає назву археології та археографії.

У листі до Теплова Квітка розкриває своє захоплення стародавньою історією, бо, обіцяючи надати Г. Теплову рукопис з історією України, він пише, що цікаво було б дослідити і побільше дізнатися про історію України до кн. Рюрика (до IX ст.), висловлює думку спираючись на французького історика Босюе, що територія України (“Малороссийского края”) входила до складу Римської імперії, зазначає своє зацікавлення знахідками римських монет⁶⁰. Саме цей ракурс зацікавлення І. Квітки досить важливий. Він один із перших українських істориків, що роздумує про “дописемну” історію України, надає значення археологічним знахідкам.

Археографічна діяльність Квітки теж досить знакова та важлива. У своїх листах до І. Ф. Тимковського протягом 1810–1814 рр. він надсилає копії листа та грамоти Б. Хмельницького, текст Гадяцької угоди 1658 р., пункти І. Скоро-

⁵⁵ Краткое историческое описание...

⁵⁶ Див. перелік робіт І. Квітки: *Журба О.* Становлення... – С. 134–135.

⁵⁷ Краткое историческое описание... – С. 55–56.

⁵⁸ [Квітка.] Записки... – С. 14–16.

⁵⁹ Тривала переписка з Тепловим є своєрідним цьому підтвердженням. Квітка обіцяє надіслати “Журнал о малороссийском народе” й надсилає рукопис Семенові Кочубею який той передає 1776 р. Григорію Теплову Теплов відписує: “За сообщением от господина Квитки Журнала древних Времен о Малороссийском народе я покорно благодарствую. Хотя еще не сличал, но кажется мне, что у меня более двадцати лет тот же манускрипт в библиотеке находится...” (Краткое историческое описание... – С. 54–55). Тобто більшість творів Іллі Квітки з минулого “Малоросії”, що й не дивно, потребують ретельного текстологічного аналізу, бо ж напевно є копіями чи компіляціями з числених “Журналів” та “Літописів”, поширених серед українського дворянства. Саме тому ми не довіряємо авторству Квітки творів і зауважень з історії “Малоросії” як такому вважаючи його безпосереднім автором лише статті в “Украинском вестнике”, яку він сам і підписав.

⁶⁰ Краткое историческое описание... – С. 54.

падського, інструкцію Ізмайлову (обидва документи 1709 р.), лист І. Мазепи Петру I 1700 р. тощо⁶¹.

Найголовніше питання – щодо самостійності праць Іллі Квітки, рівня його авторства. Йдеться про Квітчині нарікання на власну некомпетентність, короткозорість та безпорадність у листі до Тимковського з проханням переглянути його твори, виправити і навіть видати під власним ім'ям⁶² тощо. Тобто стосовно усіх творів Іллі Квітки безпосередньо невідомо, де він компілював, де працював сам, де його текст істотно підредагований освіченішими колегами. Самостійність творчості цього історика й творів, яких він торкався, напевно, залишається основною проблемою для дослідників-історіографів.

Історія “Малої Росії”

Отже, більшу частину свого доробку Ілля Іванович Квітка присвячує саме “Малоросії”. З огляду на родовід по лінії матері це не здається чимось винятковим. Власне, крім Горленка, прадідом історика був гетьман Данило Апостол.

Квітка пропонує свою модель історії України, котру вміщує у своїй статті в часописі “Украинский вестник” у 1816 р. Історію “Малоросії” історик починає з Давньої Русі (“Российского государства” у Квітки) й розділення Володимиром Святославовичем, через любов до дітей, своєї держави на частини, що спричинило усобиці й падіння “России” під владу “варварских народов”. Велике князівство Литовське відокремило від “России” низку земель 1320 р., а з 1570 р. ці землі відійшли у власність польської корони.

Важливим є пояснення Квіткою назв та самоназв, спроби топонімічних пояснень. Волинь, Поділля і Полісся, на думку Квітки, “Республика Польская” приєднала до Малої Польщі, “а город Киев с его округом и другие города, лежащие по правую сторону Днепра, наименовала Малою Россиею, города же на левой стороне оною находящиеся Украиною”. Таке розмежування досить цікаве у порівнянні з творами інших істориків⁶³. Далі Квітка не плутає Малоросію та Україну, відводячи Україні в сучасному розумінні місце радше на Правобережжі⁶⁴.

Ілля Квітка, переходячи до характеристики козацтва, дотримується думки про автохтонне походження козаків (“жители Волыни и других около ея

⁶¹ Перелік: Журба О. Становлення... – С. 134–135.

⁶² Там само. – С. 129.

⁶³ Кравченко В. В. “Росія”, “Малоросія”, “Україна” в російській історіографії другої половини XVIII – 20-х років XIX ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 1995. – Т. 5. – С. 3–16. Зазначимо, що Квітка поплутав напрям течії Дніпра, як надалі видно з твору Лівобережжя в сучасному розумінні у Квітки – Мала Росія, а Правобережжя – Україна.

⁶⁴ Про це свідчать, коли Квітка починає розглядати добу після смерті Хмельницької діяльність Виговського зокрема, такі цитати: “расположение умов в Украйне, как стране ближайшей к польским пределам, больше согласовалось его предприятием – он там имел успех” (йдеться про спробу домовитися з Річчю Посполитою (Гадяцькунію), про яку Квітка не згадує, маючи, проте, копію цього договору).

провинцій”), класично, як і багато його сучасників, зупиняється на реформі Стефана Баторія, на тискові, який чинили поляки на козаків (тут покликається на “Польскую летопись Коханского”), приєднанні до Речі Посполитої (й до “Малоросії”) Чернігова та Новгород-Сіверського, недовірі поляків до козаків й повстанні Павлюка, причому тому Павлюк набуває загальних рис повсталих козацьких ватажків 20–30-х років XVII ст.

Усі згадані події історик оглядає досить побіжно, вміщуючи розповідь на п’яти сторінках. Значно більше уваги Квітка приділяє переломному моменту української історії – Хмельниччині. Ідеалізуючи постать Богдана Хмельницького, Квітка практично не описує Жовтоводську Корсунську й навіть Берестецьку битви, проте детально зупиняється на подіях під Пилявцями 1648 р. Головне відчутно, що Квітка користується невідомим нам польським джерелом з описом тих подій і подальших засідань сейму й переговорів представників Речі Посполитої з “німцями”. У цей час, зазначає автор, Богдан Хмельницький учинив “малоросійські та українські полки” з чиновниками й прийняв “достохвальне” рішення, відправивши посольство до Москви. Зупиняючись на приєднанні козацької держави до Москви, Ілля Квітка знову згадує Чернігів та околиці й царську милість, яка не повернула ці місцевості до стану, в якому вони були до віддачі їх “Малоросії” (себто до запровадження російських законів), а залишила в підпорядкуванні “малоросійському праву”. Найістотнішим виглядає те, що історик наголошує на потребі увічнення пам’яті Богдана Хмельницького⁶⁵. Зазначимо, що Квітка не уникнув у своїх розповідях певної плутанини, наприклад щодо ролі Чаплинського в арешті Богдана Хмельницького, подіях 1648 р. тощо. Ця плутаність характерна для історичного зображення, що побачимо в цього автора і надалі. Доба Руїни – це вже чимало Квітчиних фантазій.

Квітка пише про гетьманство Виговського – переговори з Польщею, які схвально сприймали в “Україні”, але не в “Малоросії”. Зупиняється Квітка й на “посилці” російських військ в Україну і війні з ними прихильників Виговського, при чому генеральні старшини виявляють свою вірність царському уряду, винний лише зрадливий гетьман. Наступний гетьман, Юрій Хмельницький, втік до турків, а звідти до поляків, де був ув’язнений. Після Юрія Хмельницького, зазначає Квітка, гетьманом обрали Петра Дорошенка, який відновив наміри Виговської прийняв турецький протекторат, надалі “Дорошенко ушел тайно к украинцам, зная дух их – всегда готовый к новым предприятиям и склонил их избрать себя гетманом украинским. . . Если что выиграл он чрез побег свой, так это – превратил только себя из гетмана Малороссийского в Украинского”⁶⁶. Як бачимо тут черговий наголос Квітки на різниці між “Україною” і “Малоросією”.

⁶⁵ “Редкие из людей великих сделали столько добра своей отчизне, сколько сделал он, всем таким людям воздвигнуты памятники, все они прославляются в историях и поэмах – а ему служат памятником – его имя только и дела; и до сих пор ничто не отличает того места, где скрыт прах сего великого мужа” (*Квитка И.* О Малой России // Украинский вестник. – 1816. – № 2. – С. 156).

⁶⁶ Там само. – № 3. – С. 307–308.

Старшина, зазначає історик, після двох прикладів “худого” вибору нічому не навчилася й обрала гетьманом Дем’яна Многогрішного, про нього Квітці відомо мало, лише те, що його під вартою вивезли до Москви, а звідти заслали до Сибіру (“в Азиатскую Россию”). Наступником Многогрішного Квітка вважає Івана Брюховецького. Знаючи, що старшин схилити на бік зради цареві неможливо, цей гетьман схилив на свій бік “чернь” і закликав кримських татар, але зазнав поразки і втік до Криму, де закінчив життя скромним підданим хана. Між іншим, у цьому епізоді Квітка згадує і про давню вірність Слобідських полків російському цареві. Плутанина з гетьманами, їхнім правлінням, певні помилки у трактуванні їхньої долі сполучаються у Квітки з постійним наголошенням вірності старшин і Малоросії російському цареві.

П’ятий гетьман, за Квіткою, – Іван Самойлович. Історик не приховує своїх симпатій до цього управлінця, що врешті й не дивно з огляду на стрімку кар’єру при цьому гетьмані родоначальника Горленків, прилуцького полковника Лазаря. Хоча саме щодо цього гетьмана автор зазначає негативну роль старшин, які зарили “духом возмущения” попередніх гетьманів і звели на Самойловича наклеп. Одним із винуватців цього наклепу Квітка визначає генерального осавула Івана Мазепу, далі говорить, що життя цього гетьмана відоме з історії війни Петра Великого з Карлом XII і тому: “опустить покрывало на его гетманство будет простительно”. Тобто Ілля Квітка свідомо уникає неприємних для його родоводу подробиць “Мазепиної зради”.

Ідеалізує історик гетьмана І. Скоропадського ставлячи його на один щабель з Б. Хмельницьким. (Між іншим, така характеристика Скоропадського досить дивною, зважаю на утиски, які чинив цей гетьман маєтностям Горленків). Далі, власне, йде типова оповідь про знищення гетьманства Петром Першим та заснування Малоросійської колегії гетьманство Д. Апостола зі згадкою про орден Олександра Невського, якого удостоївся цей родич автора, нове скасування гетьманства й запровадження замість нього міністерської канцелярії, нарешті обрання гетьманом Кирила Розумовського що особисто подав імператриці Катерині прохання і був відставлений від гетьманства 1764 р. Від того часу “Малоросія” прийняла новий спосіб правління на чолі з графом П. Румянцевим.

Своєрідно описує Квітка і модернізаційні зміни в Гетьманщині 60–70-х років XVIII ст. Генеральний суд, Скарбова канцелярія та всі органи правління перейшли під оруду Малоросійської колегії, права та пільги ж залишилися в силі. Але всі грамоти російських державців, усі папери з керівництва Малоросією було відправлено в “императорский кабинет”, й тому їх списки в “здешнем крае” дуже рідкісні. Нарікання на незбереженість джерел є характерним для цього історика.

Дуже побіжно, без оцінок Квітка описує остаточне скасування козацького устрою, поділ на намісництва й реформування військових полків і нарешті резюмує, що “Мала Росія” залишилася в двох губерніях: Чернігівській і Полтавській. Насамкінець історик робить досить цікаву на сьогодні філологічну сентенцію: “Сие разделение оправдывается самим наречием. Ибо чистый малоросийский язык можно услышать только в сих двух губерниях: а в прочих, к ним

прилежащих он есть смешение Польского, частию Немецкого и очень много Российского⁶⁷.

Квітчина стаття викликала “зауваження” іншого значного знавця “малоросійського” минулого Михайла Маркова⁶⁸. Однак ці зауваження носять характер окремого твору з оглядом українського минулого. Ілля Квітка, у свою чергу коротесеньковідповів видавцям, звідки брав свої відомості: з польського літопису Коховського та з історії Горецького⁶⁹. Тобто питання про польські джерела твору Квітки наразі залишається відкритим, і його ще необхідно розв’язати.

Замітки про преосвященного Йоасафа та родовід Горленків

Відомий український бароковий письменник та церковний діяч Йоасаф Горленкосправив незаперечний вплив на Іллю Квітку. Як можна спостерігати, останній збирав матеріали про життя й діяльність свого дядька і про свій родовід по лінії матері. Насамперед, Ілля Іванович скопіював важливий автобіографічний твір преосвященного “Путѣшествіе въ свѣтѣ семь грѣшника Іоасафа”, що зберігалися в паперах у іншого дядька і відповідно брата Йоасафа, Андрія Горленка. Оскільки “Путешествіе” містило неповні відомості про шлях священика (починалися від народження Йоасафа і закінчуючи його намісництвом у Троїцько-Сергіївській лаврі), то Квітка додав їх вступ про рід Горленків та післяслово про останні роки життя вже белгородського єпископа й 23 лютого 1795 р. подарував цей рукопис бібліотеці “харьковских духовных училищ” (Харківського колегіуму)⁷⁰.

Твір Квітки про Йоасафа Горленка прямо залежний від зображення Квіткою історії Малої Росії-Гетьманщини кінця XVII – першої половини XVIII ст. Однак особистий момент про свій рід у цьому творі найвідчутніший.

Записки преосв. Йоасафа зі своїми вставками Квітка назвав: “Уведомление о собственноручных записках Преосвященного Иосафа Горленка, епископа Белгородского сысканных по смерти его 10-го Декабря 1754 года с присовокуплением краткого описания о его фамилии”⁷¹. Вступ Квітка розпочинає з розповіді про “фамилию” Горленків. Нарікаючи на незбереженість даних про початки роду Горленків до Богдана Хмельницького, історик робить класичну для себе ремарку про незбереженість архівів, спричинену знищенням польськими вельможами літописів цього краю, “когда только некоторые важные сего народа преимущества подлинники сохранены и то с великой осторожностью”. Далі йдеться про факт страти повсталими козаками полковника Лазаря Горленка

⁶⁷ Там само. – С. 314.

⁶⁸ Див.: *Марков М.* Письмо к одному из издателей (Ф-му) // Украинский вестник. – 1816. – № 8. – С. 121–127; *його ж.* Замечание на статью о Малороссии, помещенную в 2-й и 3-й книжках Украинского Вестника // Там само. – С. 128–137.

⁶⁹ *И. К.* К издателям // Там само. – № 10. – С. 139–140.

⁷⁰ Цікаво, що в РВ ХЦНБ, куди потрапили рукописи колишнього Харківського колегіуму зберігається копія XIX ст.: “Описание жизни преосвященного Иосафа Горленка... взятое изъ оставшихся собственноручныхъ записокъ...” (шифр 446; 582/с).

⁷¹ Свяtitель Иосаф Горленко... – С. 159–171.

першого відомого діяча з цього роду, ці події Квітка характеризує, як “зверський поступок”, і продовжує моралізаторською сентенцією про кару Божу за пролиту безневинно кров.

Син Лазаря, Дмитро Горленко постає мудрим керівником й улюбленцем гетьмана Мазепи. І тут Квітка робить відступ, характерний і для його зауважень “О Малой России”. Він зазначає, що факти про Івана Мазепу та його “обхождение” з Карлом XII відомі, тому “не имею я нужды продолжать о сем гетмане описание”⁷². Квітка згадує важливий генеалогічний факт – шлюб сина Дмитра Горленка Андрія з донькою майбутнього гетьмана, миргородського полковника Данила Апостола, Марією. Колоритно описується епізод переходу Мазепи на бік шведів і те, що Данило Апостол таємно, узгодивши це з Дмитром Горленком та його сином Андрієм, вирішив покинути Мазепу і з’явитися до Петра Першого. Тобто бачимо тут типове виправдання вірності Апостолів та Горленків царському урядові. Так само описується втеча Андрія Горленка від Мазепи до свого тестя у Воронеж. Далі Квітка твердить, що у зв’язку із неповерненням сина Дмитра Горленка утримували у таборі Івана Мазепи силоміць⁷³. Досить ретельно описуються гнів Петра Першого на Горленків сприяння їм князя Меншикова, пристрасті довкола повернення мазепинця Дмитра Горленка та його листування з сином, заслання Андрія Горленка до Москви, а потім і перебування там Дмитра Горленка. Далі йдеться про численних дядьків Іллі Квітки, з особливою увагою – про Андрія Андрійовича, близького у 30-і роки XVIII ст. до цесарівни Єлизавети Петрівни, що не уникнув, як і інші, підозр. Згадка про матусю та одруження її сестер передує у Квітки короткій розповіді про Йоасафа й початку записок преосвященного. Незважаючи на згладжування окремих моментів родової історії Горленків з-під пера Іллі Квітки – історія змов, підозр, виправдань. Частково саме виправдання стають основою для розповіді про невідповідність історичних обставин і доль діяльних представників одного з найпотужніших родів старої Гетьманщини.

Основною проблемою рукописів, переданих Квіткою до бібліотеки колегіуму, й власне доробку Йоасафа Горленка є їхня автентичність. Оповідь святого Йоасафа про свою мандрівку життям до сьогодні належним чином не вивчено. Як зазначає В. Соболев, дослідниця доробку барокового письменника, “в ряді моментів можемо лише здогадуватися, де саме Ілля Квітка переповідає щоденник Горленка, а де посилається на достовірні свідчення. Тільки там, де

⁷² Святитель Йоасаф Горленко... – С. 161. Цікаво, що трохи перед цим Квітка не обминає й іншого свого родича, Данила Апостола “Мазепа обыкновенно приманивал милостивыми своими приемами знатных в Малой России себе подкомандных он ласкал кроме Горленка еще Миргородского полку полковника Данила Павловича Апостола; замыслы гетманские были заключить с сими могущественными фамилиями союз в рассуждении предприятия его противу государя Петра Великого”.

⁷³ Порівн. епізод “Краткого описания...”: “А насильно удержаны были им Прилуцкий полковник Дмитрий Горленко...” // Краткое историческое описание... – С. 39. Можливо, цей епізод у списку, що мав у своїх руках Квітка, або пов’язаний з Горленками або має на собі слід втручання самого Квітки, що прагне виправдати прадіда, прихильника Мазепи.

текст позначений цитатами, можемо мати певність, що це уривки щоденника Горленка⁷⁴. Тобто йдеться про те, що Ілля Квітка вочевидь втручався сам у рукописи дядька; рукопис Горленка про своє життя, споряджений вступом та продовженням Квітки, – ніщо інше, як текст-посередник з передачі біографа. Можемо сказати, що Квітка так само поведився з чужими текстами, як і своїми, переписуючи їх, редагуючи чи даючи для виправлення, доповнень й редагування, що бачимо з його “Записками” про Слобідські полки.

Модель історії Слобідської України

Говорячи про історію Слобожанщини в зображенні Квітки, одразу ж треба підкреслити вже згадану тезу: цей історик переживав минуле на особистісному рівні. Тобто усі підстави щодо сучасного свого становища, своєї родини, історичної пам’яті як такої, а до всього ще й просвітницький зміст ліквідації козацької автономії Квітка прагнув відобразити. Однак як із цієї моделі історії Слобідських полків, що стала взірцевою для подальшої історіографії, так і з низки відомих нам творів Квітки чи копій історичних джерел, виокремити погляди історика досить складно, бо, судячи з листування, свої історичні твори Ілля Іванович охоче надавав для редагування. Зокрема, працю про Слобідські полки відредагував Ілля Тимковський⁷⁵. До всього, це лише один збережений твір Квітки з історії Слобожанщини: “Записки о слободскихъ полкахъ съ начала ихъ поселенія до 1766 года”⁷⁶, виданий в університетській друкарні у Харкові 1812 р.⁷⁷ Ця робота складається із вступу (“Вступленія”) з додатком⁷⁸, основної частини, власне “Записокъ о слободскихъ полкахъ”⁷⁹ та істотного додатка (“Дополненія къ Запискамъ”)⁸⁰. Твір носить виразну печатку Просвітництва, бо поруч з наративом прагне пояснити давнє управління і потребу його раціоналізації, у деяких місцях заперечує неправильне твердження, надає низку статистичного матеріалу про основні міста та містечка Слобідських полків, водночас наводячи на думку про правильність вилучення земель Острогозького полку зі складу Слобідсько-української губернії, бо той полк не зовсім “слобідський” і приєднаний до Слобожанщини лише 1700 р.⁸¹ Твір частково компілятивний, значну його частину займає цитування “жалуваних грамот” російських самодержців 1668, 1688, 1700, 1743 рр. тощо, цитується і маніфест про скасування Слобідських полків 28 червня 1765 р. (після цитування цього маніфесту автор зазначає: “На сем оканчиваются записки о Слободских полках”, уникаючи подальших висновків). Є у праці й

⁷⁴ Соболев В. Щоденники Дмитра Туптала та Йоасафа Горленка в контексті європейської традиції // *Slavia orientalis*. – Kraków, 2004. – R. LIII. – № 3. – S. 447.

⁷⁵ Шугуров Н. Ілля Іванович Квітка... – С. 447.

⁷⁶ Доведення, що праця І. І. Квітки, бо у книжці автора не вказано, належить М. Шугурову (Там само. – С. 448–449, 452–453).

⁷⁷ Дозвіл цензури 26 січня 1812 р.

⁷⁸ [Квітка І. І.] Записки... – С. 3–13; Прибавление к вступлению... – С. 14–16.

⁷⁹ Там само. – С. 17–69.

⁸⁰ Там само. – С. 70–86.

⁸¹ Там само. – С. 14, 82–84; про Острогозький полк. – С. 85.

деякі посилання. Наприклад, Квітка користується “Российской древней историей из Новгородской летописи”⁸²; записками Страленберга про Росію (“Страленберг Шведский писатель о России”)⁸³, “Историей о скифах Г. Лызлова” (певно, йдеться про “Скифскую историю” Андрія Лизлова⁸⁴), усі ці джерела використовуються дослідником у вступі, основна ж частина покликається лише на одну книгу: “Из журнала о военных действиях Государя Петра I”⁸⁵.

Тобто Ілля Квітка користувався поширеними й популярними тоді історичними творами. Слід зазначити й активне використання Квіткою рукописного матеріалу, особливо стосовно провідних слобідських родів: Кондратьєвих, Лесевицьких, Ковалевських, представники яких згадуються у праці. Тобто цілком можливо, що І. Квітка працював з фамільними паперами. Певним є використання Квіткою офіційних паперів Дворянського зібрання, звідки цитатність грамот і маніфесту, перелік керівників Слобідських полків тощо. Можна стверджувати, що твір Іллі Квітки про Слобідські полки перебував на досить високому рівні сучасного йому історіописання.

Від самого початку Квітка стверджує, що територія, на якій виникли Слобідські полки, була напередодні їх виникнення “необытаемой”, далі ж згадує князя Володимира і поступово переходить до татарських набігів, битви на Калці й втечі основних прихильників православ’я до Литви⁸⁶. Далі історик переповідає думки А. Лизлова про володіння цим краєм татарами, побудову тут засічної

⁸² Насамперед, можливо, що йдеться про твір: Российская летопись по списку Софейскому Великому Новаграда въ продолженіи, издаваемыхъ манускриптов Библиотеки Академіи Наукъ – СПб., 1795. – Ч. 1. Даний твір досьогодні є в книгозбірні Харківського університету. Однак, можливо, що Квітка користувався одним із списків “Истории российской” Василя Татищева. Про твір Татищева та його критику див.: *Толочко А.* “История Российской” Василия Татищева источники и известия. – М.; К., 2005.

⁸³ Историческое и географическое описание полуновосточной части Европы и Азии, составленное шведскимъ писателемъ Страленбергомъ – СПб., 1797. Цієї книги в Харкові ми не відшукали.

⁸⁴ Академічне коментоване перевидання цієї книги: *Лызлов А. И.* Скифская история – М., 1990; вочевидь Квітка користувався другим “новиковським” виданням цього важливого історичного твору (М., 1787), що теж досьогодні наявне в університетській бібліотеці.

⁸⁵ Журналь или записка государя императора Петра Великого. Съ 1698 года до заключения Ништадскаго мира. Напечатанась обретающіхъ въ Кабинетномъ Архивѣ списковъ, правленнхъ рукой Его императорскаго величества – СПб., 1770–1772. Ця книга також є в ХЦНБ. Хоча серед рукописів Харківського колегіуму переданих до рукописного відділу цієї ж бібліотеки, натрапляємо на “Журналь государя императора Петра Великого” з поміткою *Ex bibliothek Colegii Charkowieniis* (шифр 827; 1778/с). Себто щодо наявності у часи Квітки цієї книги в Харкові сумнівів не виникає.

⁸⁶ Твердження про татар важливі з огляду на згадки про ці події у попередньому історичному творі: історичній передмові до топографічного опису Харківського намісництва 1788 р., що, власне, і починає історичний виклад від часу подій на Калці 1223 р. (Див.: *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* – К., 1991. – С. 15); цікавим є і твердження про відхід еліти до Литви, приблизно теж саме, користуючись сімейними переказами, значно пізніше, ілюструючи історію свого роду, повторив інший представник “старшинської” династії: [*Ковалевский П.*] Родъ Ковалевскихъ за триста лѣтъ 1651–1951. – Париж, 1951. – С. 3.

лінії від Ворскли до Дону Московською державою. Завданням залюднення територій стало перепиняти шлях ногайським татарам. Після досить узагальненого й компілятивного початку історик починає подавати схему історії Слобідських полків. Переселенців на безлюдні терени Квітка визначає як представників “разных племен” (“Поляков, Польских украинцов и других чужестранных народов”), що й склали спільноту під назвою козаки⁸⁷.

Найголовніше – уже у вступі історик наголошує на злободенному питанні місцевого шляхетства щодо доведення власної знатності, тобто, що обрані старшини слобожан “были по большей части из польского шляхетства”⁸⁸, нащадки яких й до цього часу живуть у Слобідськоукраїнській губернії прирівняні до російських чинів. Продовжує Квітка у подібному дусі: причиною, з якої ці шляхтичі покинули Вітчизну, було бажання знаходитися у підданстві російського монарха, і слобідські старшини виявили себе вірними підданими⁸⁹. Дана сентенція міцно увійшла до історіографії найближчого півстоліття завдяки небожеві історика Г. Ф. Квітці-Основ’яненку, В. Н. Каразіну, увійшла до праці романтика І. І. Срезневського, інших істориків⁹⁰. Найважливіше ж – треба зазначити, що з огляду на дещо “зрадливу пляму” у власному родоводі з боку матері Параскеви Горленко з боку батька та його рідні Квітка прагне виглядати бездоганно, оперуючи вірною підданською риторикою доказів на дворянство слобідськоукраїнської козацької старшини. Теж саме стосується і наголошення на захисних функціях Слобідських полків, які стримували татар на шляхах углиб Росії.

Самі “Записки”, основна частина праці, починаються з констатації, що з 1645 р. почали приходити на поселення різні народи з обов’язком охороняти цей край від ворогів. Бояри та воєводи не заважали цього робити, й самі слобожани спорудили фортеці, захистили цю країну, а за свою вірність отримали право користуватися пільгами для господарства (думка теж не нова й підтверджена численними “жалуваними грамотами” й згаданими чолобитними слобожан задовго до Квітки).

⁸⁷ Погляд на різні народності Квітка повторює інакше, тобто історик виразно тяжіє до шляхетської схеми історії, яка базується на твердженні про чужоземне походження місцевої еліти. Між іншим, і далі Квітка, роздумуючи про назву “черкаси”, як називали українців Слобожанщини у тогочасних документах московського діловодства, зазначає, що назва походить від Черкаського повіту Чигиринського староства, а населення Слобожанщини було змішаним “из разных племен”, але об’єднане “черкасами” й відмінне від інших народів, “в России обитающих” (*Квітка І. І.* Записки... – С. 12).

⁸⁸ Порівн.: *Описи...* – С. 24.

⁸⁹ *Квітка І. І.* Записки... – С. 11.

⁹⁰ Див., зокрема, твори небожа І. І. Квітки – Г. Ф. Квітки-Основ’яненка: *Квітка-Основ’яненко Г. Ф.* Основание Харькова // *Квітка-Основ’яненко Г. Ф.* Збір. творів: У 7 т. – К., 1981. – Т. 6. – С. 367–404; Панна Сотниковна // Там само. – Т. 4. – С. 291–320; Татарские набеги // Там само. – Т. 6. – С. 518–579. Повністю компілює Іллю Квітку з окремими романтичними відступами Вадим Пассек: *Путевые записки Вадима.* – М., 1834. – С. 85 (Див. також *Пассек В.* Очерк Харьковской губернии – Б. м., б. г.). До такої схеми схилився І. І. Срезневський (*Срезневский И. И.* Историческое обозрение...), В. Н. Каразін (*Каразин В. Н.* Взгляд на украинскую старину // Молодьк – 1844. – С. 33–39).

Історик згадує спочатку лише три Слобідських полки (Сумський, Охтирський, Харківський), про Ізюмський полк він наголосить як про виділений із Харківського до Острогозького полку помітна певна неуважність⁹¹ і навіть заперечення його значення. Але це чітко можна пояснити цікавим фактом з біографії батька історика, якому після смерті полковника Григорія Семеновича Квітки (відповідно діда Іллі Івановича) царські урядовці не надали харківського полковництва, а на цей уряд настановили чужу для місцевої старшини людину – сина острогозького полковника Степана Тев'яшова, який керував полком до 1757 р., тоді як Іван Григорович Квітка мусив “поневірятися” на ваканс-посаді, а потім й полковникувати в Ізюмі на віддалі від рідні. Звідси й неприязнь до острогозьких старшин і Тев'яшових зокрема. З огляду на особисті переживання і роль родинних відносин у творчості Іллі Квітки, таке припущення видається доволі ймовірним⁹². З другого боку, слід зважити на брак джерел з історії цього полку для Квітки, оскільки територія цієї козацької одиниці відійшла у 80-х роках XVIII ст. до Воронежського намісництва, й уся документація, серед якої й докази на дворянство, проходила через Воронежське, а не Харківське дворянське зібрання.

Квітка у душі просвітницьких традицій прагне розглянути штат чиновників та управління Слобідськими полками. Однак і тут родинні перекази даються взнаки: маючи батька й діда полковників, історик особливо спиняється і наголошує на ролі полковницької влади, навіть з деякою ідеалізацією останньої. Своєрідно Квітка виокремлює і прошарки суспільства: самих козаків, тих, хто їм сприяє у несенні служби, називає другим прошарком – компанійцями⁹³, до третього прошарку історик відносить підданих⁹⁴.

⁹¹ Це річ не є новим для усвідомлення минулого слобідськими старшинами. В одній з перших історичних праць про минуле Слобожанщини – поетичному панегірику І. Орновського – помітна подібна тенденція: *Ornowski J. Bogaty w parantele, sławe i honory wurydarz herbownemi wielmożnych ich Mościów Panów P. Zacharzewskich, pozornie po swoich kwaterach zasadzony, rózami na ozdobę rodowitey, sławney i zamożney w honory prozapiej, in triade róż wysymbolizowancy jego Carskiego Najasnieyszego Maiestatu Stolnika i Ptkownika Charkowskiego w jego Mci Pana P. Theodora Zacharzewskiego niesmiertelnemu imieniu ogczysta musa przez przychylnego izycliwego Slugę Jana Ornowskiego w prezencie szczereyzycliwości oddamy Roku Którego ogród Maria Zamknione wydała kwiat jessejski dziwnie rozszwinione.* – W S. cudotworney wielkiey Lawrze Kijowo Pieczarskiey 1705. – Арк. 70; справжня “реабілітація” Острогозького полку як частини Слобожанщини відбулася на нашу думку лише після виходу книжки нащадка козацьких старшин цього полку П. Головинського (Слободские казачьи полки. – СПб., 1864); хоча відомо, що історію слобідських полків на основі документів Острогозького полку прагнув написати молодий Микола Костомаров, однак цей твір пропав у нього під час трусу 1847 р.: *Костомаров Н. И. Исторические произведения Автобиография* – К., 1990. – С. 446; див. також Л. Пропавшие рукописи Костомарова // Киевская старина. – 1889. – № 10. – С. 183.

⁹² Див. також твердження І. Квітки про зустріч імператриці Єлизавети: *Квитка И. И. Записки...* – С. 61–63.

⁹³ Насправді цей прошарок козацтва називався підпомічниками, компанійцями власне називалися кінні, озброєні козаки, яких підпомічники споряджали.

⁹⁴ Порівн. з пізнішим історичним твором: *Срезневский И. И. Историческое обозрение...* – С. 6.

Важливою є наступна розповідь про обкладання оброками слобожан, “измену Брюховецкогò”, вірність слобідських старшин цареві й подяку за це московського уряду – скасування згаданих податків. Далі автор цитує “жалувані грамоти”, вимальовуючи історію Слобідських полків як історію вірного служіння царському урядові. Зупиняється Квітка на початках реформ Петра Першого – запровадженні податків 1697 р. та грамотах 1700 р., не даючи оцінки цим явищам. Події 1700–1721 рр. подає за участю Слобідських полків у Північній війні, наводячи текст маніфесту про закінчення війни та згадуючи про участь слобожан у придушенні повстання К. Булавина. Розповідає Квітка й про спроби князя М. Голіцина реформувати Слобідські полки.

Поряд із цим відчутне “особисте” значення подій тих років, привнесене в історичну розповідь: відомості про Перський похід, куди було відправлено діда історика, харківського полковника Г. Квітку, огляд подій, пов’язаних з діяльністю батька І. Квітки: реформи Шаховського (детально розглянуті по пунктах), Польський похід 1733–1734 рр., початок російсько-турецької війни 1735 р. Надалі особистий аспект стає відчутнішим: присутність слобідських старшин на коронації Єлизавети Петрівни, грамота Єлизавети про скасування нововведень (список цього документа Ілля Квітка подає за надісланим в Ізюмський полк, полковникові Івану Квітці⁹⁵), розповідь про зустріч імператриці слобідськими полковниками біля Сівська під час її подорожі до Києва 1744 р. До всіх цих подій безпосередньо був причетний Іван Григорович Квітка. Ілля Іванович наголошує, що старшин, які зустрічали Єлизавету, очолив його батько. За Єлизавети кар’єра Івана Квітки зрушила з мертвої точки, а його син не міг не занотувати у своєму творі: “Военная коллегія внесла ея величества докладъ о пожалованіи Полковника Квитки Бригадиромъ съ определеніемъ къ командованію въ Слободскихъ полкахъ”, але через смерть полковника 1751 р. “докладъ остался не конфирмованъ”.

Згадками про Пруський похід, формування гусарського полку 1757 р., цитуванням маніфесту про скасування Слобідських полків закінчується основна частина книги.

У додатках, пронумерованих за потребою⁹⁶, Квітка теж не уникає істотніших згадок про свій рід, згадуючи у переліку полковників свого діда, харківського полковника Григорія Семеновича та батька Івана Григоровича Квітк⁹⁷.

⁹⁵ [Квітка І. І.] Записки... – С. 58.

⁹⁶ 1-й – про заснування Ізюмського полку 2-й – про Українську лінію, 3-й – про монастирі на Слобожанщині та пільги їм, 4-й – про участь Слобідських полків у Північній війні, 5-й – про знищення відкупів та митниць 1756 та 1763 рр., 6-й – про заміну козацьких чинів великоросійськими під час реформи 1765 р., 7-й – про гусарський полк 1757 р., 8-й – перерахунок полковників слобідських полків (далеко не повний, див. повніший список: Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Харків, 2003. – С. 161–166.), 8-й – відомість про слобідські міста та містечка, 9-й – про Острогозький полк, котрий називався Рибинським ([Квітка І. І.] Записки... – С. 70–85).

⁹⁷ Там само. – С. 77, 79.

Подаючи модель історії Слобідських полків, Ілля Іванович Квітка виразно тяжів до власного родоводу залежності свого соціального статусу від історичних обставин.

Висновки

Це дещо побіжне дослідження про малознаного історика вкотре надихає на хрестоматійну кінцівку про “подальші детальніші дослідження”, “нові відкриття”, потребу систематизації української історіографії XVIII–XIX ст. як соціокультурного феномена тощо. Але важливість кожної з постатей суперечливого історіографічного процесу, індивідуального осмислення історії через призму власних переживань, власного родоводу й соціального замовлення є визначальними рисами будь-якого погляду на історію.

Ілля Іванович Квітка, як і волів, залишився в тіні, але без його творчості не можна помислити ані інтелектуальної атмосфери провінційного Харкова початку XIX ст., який щойно став університетським містом, ані розмаїтостей становлення парадигм “малоросійської” та “слобідської” і, врешті, української історії, ані низки підстав для творчості українського прозаїка Г. Ф. Квітки-Основ’яненка, ані, що, власне, й головне, світу шанувальника старовини, який протягом кількох десятиріч змінив козацький кунтуш на скроєний мундир французького штібру і прагнув пояснити зміни у своєму житті крізь призму минулого.